

♦♦♦ SZEMLE

♦♦♦ AZ ESZTERGOMI EGYHÁZ FORMULÁSKÖNYVE

Formularium ecclesiae Strigoniensis. Edendi operi praefuerunt Petrus card. Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor coadiuvantibus Gabriele Sarbak, Theresia Horváth, Adamo Porubszky [Az esztergomi egyház formuláskönyve. Közreadja: Erdő Péter bíboros, Szovák Kornél, Tusor Péter, munkatársak: Sarbak Gábor, Horváth Terézia, Porubszky Ádám] (Collectanea studiorum et textuum. Classis I, vol. 4) (MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport-Gondolat Kiadó, Budapest 2018) LXXXIV + 880 o. + 7 facsimile

A formularium vagy formuláskönyv az oklevelek kiállítását megkönnyítő mintakönyv, tematikus rendben különböző tárgyú, típusú oklevelek szövegét tartalmazza, amelyekből az egyedi adatokat (hely- és személynevek, keltezés) rendszerint kihagyták. A jegyző munkája abból állt, hogy kikereste a megfelelő oklevéltípust, és annak szövegét az aktuális adatokkal egészítette ki. Minden olyan egyházi vagy világi intézmény, ahol jelentős írásbeli tevékenység folyt, használt mintakönyvet. Különösen a pápai, a császári és királyi kancelláriákban, valamint a nagyobb egyházi intézményekben volt nélkülözhetetlen az ilyen oklevélgyűjtemény, amely mintegy tankönyvként a jogi ismeretek, főként a szokásjog gyakorlatban történő elsajátítását is lehetővé tette. Formuláskönyvek a 6. századtól kezdve maradtak ránk, számuk a 12. századtól lett jelentős. Magyarországon a legrégebbi a 14. századból ismert, de 13. századi okleveleink viszonylagos egyöntetősége valószínűsíti, hogy már akkor is használtak ilyen segédkönyvet.

A formuláskönyvek jelentőségét a Werbőczy István Hármaskönyve előtti joggyakorlat megismerésében Kovachich Márton György (1744–1821), a magyar jogtudomány egyik jeles megalapítója ismerte fel. E célból 1799-ben megjelent munkájában (*Formulae solennes styli*) három fontos formula-

gyűjteményt tett közzé, köztük a 14. század derekáról az Uzsa János nevéhez kapcsolt munkát (*Ars Notaria*) és Mátyás király korából a tévesen Nyírkállói Tamásnak tulajdonított művet, amelynek szerzője valójában Magyi János közjegyző. Kovachich után másfél évszázaddal érdemben Bónis György (1914–1985) foglalkozott a középkori formulagyűjteményekkel. Eckhart Ferenc tanítványa ifjú professzorként 1940-ben Észak-Erdély vizs zac satolása után került a kolozsvári egyetemre. Erdélyi tartózkodása során 1947-ben egy marosvásárhelyi kiállításon ismerte meg a Bolyai Tudományos Könyvtár (ma Teleki Téka) egyik kódexét, melyet levéltári kölcsönzés segítségével Kolozsvárott tanulmányozott és kivonatolt. Mivel még 1947-ben visszatért Magyarországra, itthon írta meg munkáját a kódexről, melyet a somogyvári bencés apátságához kapcsolt, és ennek nyomán Somogyvári Formuláskönyvnek nevezett el. Tanulmánya Erdélyben 1957-ben a *Kelemen Lajos Emlékkönyv*ben jelent meg (117-133). Ettől fogva Bónis György több tanulmányt írt a hazai formuláskönyvekről, tipologizálta őket, és a középkori egyházi bíraskodás magyarországi történetét kutatva kivonatokat készített belőlük, amelyek jóval halálát követően a *Szentszéki regeszták* című forrás kiadványban 1997-ben láttak napvilágot.

Bár néhány kisebb formuláskönyv latin szövege Bónis György tevékenységét megelőzően is megjelent, most jött el az ideje annak, hogy ez a forrástípus a szövegkiadásban elfoglalja méltó helyét. Ebben nyilván annak is része volt, hogy 2012 őszén Párizsban a formuláriumok vizsgálatával foglalkozott a Nemzetközi Oklevéltani Bizottság (Commission Internationale de Diplomatique) 13. kongresszusa, melynek sikeréhez Dreska Gábor és Szovák Kornél előadása is hozzájárult. Sarbak Gábor és F. Romhányi Beatrix gondozásában 2013-ban megjelent a pálos formulárium (*Formularium maius ordinis S. Pauli primi heremite*), készülöben van a ferences rend hasonló alkotása és Magyi János említett munkájának kritikai kiadása.

Ilyen előzmények után jelent meg tavaly ősszel Az esztergomi egyház formuláskönyve. A választás aligha volt véletlen, különösen, ha Bónis György megállapítását idézzük: „A szentszéki bíraskodás legfontosabb formuláskönyveit a magyar egyház központjában, Esztergomban állították össze” (*Középkori jogunk elemei* [Budapest 1972] 44). Az impozáns kritikai kiadás nem is egy, hanem két egymással összefüggő középkor végi esztergomi kódex szövegét tartalmazza. Az egyik mintakönyvet a kutatás Beneéthy Máté, míg a másikat Nyási Demeter személyéhez kapcsolta. Az előbbiről lényegében csallóközi származásán kívül nem tudunk semmit. Bónis György feltételezi, hogy szentszéki jegyző volt (*Levéltári Közlemények* 44-45 [1973-1974] 94), Sarbak Gábor pedig a kötetben megjelent tanulmányában (LXXXII) a mintakönyv tulajdonosának tekinti, és alighanem igaza van. A Sáros megyei Nyás vagy Nyárs településből származó Nyási Demeter vi-

szont jól ismert személyiség. Kánonjogi doktor, esztergomi kanonok, többek közt a káptalan esztergomi Szent Anna városrészének officiálisa, a Hont megyei Hegyalja körzet tizedszedője, tituláris (santoriai) püspök és érseki helynök. Két kevésbé ismert döntését is felidézzük. 1518-ban 100 forintos misealapítványt tett az esztergomi káptalannak, hogy évente Szent Demeter ünnepén (okt. 26.) misét mondjanak lelki üdvéért (*Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve* [Budapest 2002] passim). Szülőfaluja Szent Demeter plébániaegyházát sajátos módon juttatta földbirtokhoz. Rozgonyi Istvántól 1522 nyarán 1200 forintért megvásárolta annak Kajáta nevű, Sáros megyei birtokát, és azzal a kikötéssel adta tovább a plébániának, hogy Rozgonyi István és rokonai lelki üdvéért örökmisé (missa perpetua) mondjanak (Wagner, C., *Diplomatarium comitatus Sarosiensis* [Posonii 1780] 493-494).

Nyási Demeter vikáriusi kinevezését éppen a Beneéthy-formuláriumból ismerjük. Bakócz Tamás esztergomi érsek, mielőtt 1511 őszén Rómába indult volna, felmentette utolsó olasz vikáriusát és helyettesét, és Nyási Demetert széleskörű felhatalmazással nevezte ki helyébe (nr. 456). Nyilvánvalóan nem akarta, hogy előreláthatóan hosszabb távollétében továbbra is a Montefioriból való Antonio Ceregoni vezesse az esztergomi szentszéki bíróságot. Miután a kinevezési okmányt a kódex tartalomjegyzéke követi, arra következtethetünk, hogy a Beneéthy-mintakönyv összeállítása 1511 végén, esetleg 1512 elején befejeződött. Ezt követően láttak hozzá a másik kódex, a Nyási-formuláskönyv elkészítéséhez, amelynek alapját éppen a Beneéthy-mintakönyv képezte. A munkálatok során ugyanis szövegének zömét lemásolták, több mint 70 tételét elhagyták, és anyagát közel 130 iratmintával kiegészítették. A két kódex összesen több mint 650 tételt tartalmaz. Ennél jóval több oklevélről van szó, mert egyes iratminták oklevélátírást, illetve oklevélkivonatot foglalnak magukba.

Szerencsére a Nyási-formulárium sem hagyta ki minden oklevélből a dátumot, így keletkezését megközelítőleg meghatározhatjuk. A kódex végén két középkori iratminta 1521-ből való. Nyási Demeter oklevele (nr. 578.) augusztus elsején, Haraszi Péter közjegyző kiadványa (nr. 581) pedig egy nappal később kelt. A többi keltezés ezeknél régebbi. A mintakönyv összeállítása ebben a hónapban, nem sokkal Bakócz Tamás érsek halála (1521. június 15.) után befejeződött. Nem érezték szükségesnek folytatni, noha Nyási Demeter még éveket töltött hivatalában. Szatmári György és Szalkai László érseket is szolgálta. Tisztségét valószínűleg haláláig ellátta. Utolsó teljes szövegű oklevele 1525. március 9-én készült (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 72447). Munkájában legalább tucatnyi jegyző segítette, közülük többen a formuláriumban is szerepelnek. Élete végén Kajári Antal kánonjogi doktor, esztergomi kanonok, szentszéki jegyző írta alá okleveleit (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplo-

matikai Fényképgyűjtemény, 208236, 208259, 238124, 279457, DL 23925, 24084).

A két mintakönyv közti jelentős átfedések miatt a szerzők helyesen döntöttek együttes közlésük mellett. A kritikai kiadás az azonos részeket egybevetve tette közkinccsé. Azokat a tételeket viszont elkülönítve publikálta, amelyek csak a Beneéthy-kötetben szerepelnek. A két kéziratban való tájékozódást konkordanciajegyzék biztosítja. A közlésmód segítségével a két kódex tartalma könnyen rekonstruálható. A 780 oldalra kivevő latin forrásszöveg használatát a bibliográfia és a Somogyi Szilvia készítette személy- és helynévmutató megkönnyíti. Az általános tájékozódást a három bevezető tanulmány: Erdő Péter bíboros, Szovák Kornél és Sarbak Gábor munkája segíti magyar és angol nyelven.

A Beneéthy- és a Nyási-formulárium közös kiadása azok összetartozását hangsúlyozza, és jelképesen egyesíti az egymástól igen távol került két pápírkódexet. Keletkezésük és használatuk egyaránt Esztergomhoz köti őket. Egészen addig ott voltak, amíg a török hódítás elől el nem menekítették őket. Pozsonyban kettéváltak útjaik. A Nyási-formuláriumot Nagyszombatba, az érsekség új székhelyére vitték, ahonnan csak a 19. század közepén a káptalani könyvtárral együtt került vissza Esztergomba. A Beneéthy-mintakönyv viszont Pozsonyban maradt, míg a 18. század végén az egyháztörténész Batthyány Ignác erdélyi püspök meg nem vásárolta, és magával nem vitte Gyulaféhérvárra, ahol a róla elnevezett könyvtár (Bibliotheca Batthyányana) becses darabja.

A forrásanyag területi szóródását alapvetően meghatározta az esztergomi szentszéki bíróság illetékessége. Az érsek három címen bírt joghatósággal. Mint az egyházmegye ordináriusa a saját egyházmegyéjében, mint metropolita az esztergomi érseki tartományban és mint Magyarország primása, a római Szentszék született követe az egész országban. Az érseki joghatóság kiterjedt Erdélyben a szebeni és a brassói dékánásra, továbbá azon kiváltságos plébániákra (Beregszász, Pápa), monostorokra (Somlóvásárhely, Veszprémvölgy), társaskáptalanokra (Arad, Titel), amelyek közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak függetlenül attól, hogy az ország melyik részében feküdtek. Az általános helynök, mint az első- és felsőfokú bírói fórum vezetője helyettesítette az érseket. A forrásanyag jelentős része a Pozsonytól a Tátraig terjedő hatalmas Esztergomi Egyházmegyére vonatkozik, de az érseki tartomány többi egyházmegyéje (Nyitra, Győr, Veszprém, Pécs, Vác, Eger) mellett a kiváltságos intézmények és területek is szerepelnek a két kódexben.

A formulák túlnyomó többsége Bakócz Tamás érseksége (1497–1521) alatt keletkezett. A vikáriusok közül leggyakrabban a ferrarai Tommaso Amadei, Nyási Demeter és a Montefioriból való Antonio Ceregoni nevével

lehet találkozni. Jó tudni, hogy a Nyási-kódex összeállítói a Beneéthy-formulárium másolásakor nem egy alkalommal a ferrarai olasz vikárius nevét és személyét Nyási Demeterrel cserélték fel.

Egy keltezetlen tétel szerint a művészetpártoló Nagyrévi András, a pesti plébánia várományosa, tituláris (thermopüli) püspök Estei Hippolit esztergomi érsek vikáriusaként két oltárt szentelt Szepesolaszi mezővárosban, és búcsú kiváltságot adományozott, hogy a hívek gondoskodjanak róluk (nr. 187). Az iratminta keletkezési ideje megállapítható Nagyrévi András vikárius két okleveléből, amely szerint Estei Hippolit esztergomi hivatalviselése utolsó éveiben (1496–1497) töltötte be ezt a tisztséget (DF 204040, 267001). Ugyanekkor és később is vikárius volt a kánonjogász Tommaso Amadei is. Felvetődik a kérdés, miért volt szükség párhuzamosan két vikáriusra. Egy szerű a válasz. Nagyrévi Andrással ellentétben Tommaso Amadei nem volt püspök. Főpapi teendőket nem végezhetett. Ez a különbség felhatalmazásukban és elnevezésükben is kifejeződött. Az egyikük *in spiritualibus*, a másikuk *in pontificalibus* helyettesíthette a főpapot. Mint láttuk, Nagyrévi András oltárokat szentelt, búcsú kiváltságot adományozott, 1496-ban pedig az esztergomi székesegyház oldalához épített (Kanizsai János érsek alapította) Szűz Mária-kápolnában egy győri egyházmegyes alszerpapot szerpappá szentelt. Nyási Demeter is előbb *in spiritualibus* látta el megbízatását. Püspöki kinevezését követően (DL 25551) viszont főpapját már mindkét téren helyettesítette, amint saját kezűleg írt egyetlen levelében nevezte önmagát: „*Demetrius de Nyas decretorum doctor episcopus Sanctuariensis in pontificalibus et spiritualibus vicarius ecclesie Strigoniensis*” (DF 229474).

Ezzel elérkeztünk ahhoz, hogy a forráskiadvány tartalmáról szóljunk. A kötetet nem sokkal megjelenése után, tavaly novemberben bemutatták Rómában (Institutum Iuridicum Claretianum), majd decemberben Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián. Mindkét alkalomra készült olasz, angol és magyar nyelven reklámfüzet. Ebben alaposan összefoglalták, miről szól a két kódex. Érdemes idézni ezt az részt: „A szöveg beható tanulmányozása lehetővé teszi, hogy a használó megismerje az egyházkormányzat késő középkori mindennapjait, az egyházi bíraskodás gyakorlatát, a zsinattartás rendjét, a vizitációs ellenőrző tevékenység módszereit és körülményeit, a lelkészkedő papsággal kapcsolatban felmerülő kérdéseket, a szerzetesi reform bonyolult összefüggéseit, a hívek ügyes-bajos szentszéki dolgait (végrendelet, kölcsön, kegyes adomány, búcsúnyerés, koldulási engedély, kiközösítés, feloldozás stb.), végezetül a liturgikus gyakorlat főbb kérdéseit. A színes kép a teljesség igényét is kielégíti, alig gondolható el olyan téma az egyházi élet területéről, melynek mintalevelét ne vették volna fel az összeállítók a gyűjteményekbe” (9).

Az ügyek gazdagságából ízelítőül néhány esetet idézünk. Koldulási engedélyt kapott az esztergomi városfalakon belül álló Szentlélek-ispotály, továbbá a pilisszentléleki pálos kolostor, hogy javítson helyzetén (nr. 366, 693. o.). A plébániák védelmét szolgálta a főesperesek figyelmeztetése, hogy tartsák be az egyházlátogatás (*visitatio*) alkalmával a III. Lateráni Zsinat (1179) előírásait (can. 4), amelyek megszabták, hány személlyel és lóval jelenhetnek meg a plébániákon, és milyen ellátásra tarthatnak igényt (nr. 511). Az esztergomi székesegyház klerikusainak helyzetét világítja meg Bakócz Tamás érsek két rendelete (*edictum*). Ezekben szigorúan arra kötelezte őket, hogy tartózkodjanak a székvárosban, és felszólította őket, hogy szenteltessék magukat áldozópappá (nr. 462, 496). Nyási Demeter vikárius a nagyszebeni plébánosnak széleskörű felhatalmazást adott, hogy az esztergomi székhelytől távol fekvő szebeni körzet egyházi ügyeiben eljárjon (nr. 522). II. Ulászló király a visegrádi ferences kolostor újjáépítése kapcsán a torony építéséhez a közelben levő régi, romos, elhagyott kápolna köveit kívánta felhasználni. Nyási Demeter hozzájárult ehhez, de kikötötte, hogy a kápolna alapjait hagyják meg, hogy emléke megmaradjon, és arra kötelezte a ferenceseket, hogy keresztet állítsanak a helyen, és azt évente legalább egyszer körmenettel keressék fel (nr. 426).

Egyetlen tétel a törökkel kapcsolatos. Valahol a Délvidéken egy nemes asszony két fiával és egy leányával török fogságba esett. Az asszonyt elengedték, hogy összegyűjtse a váltságdíjat. Antonio Ceregoni vikárius az ügy mellé állt. Felszólította az esztergomi egyháztartomány papságát, adakozzanak a körükben megjelenő asszonynak vagy képviselőinek, miután oklevéllel igazolták magukat (nr. 537). A mintakönyvbe belekerült az esztergomi káptalan egyetlen oklevele. Ebben egyházi földesúrként meg nem nevezett pártfogójuk szolgálataiért a káptalan felmentette egyik birtokának három lakóját és örökösüket a tételesen felsorolt adóktól (nr. 539).

Végül csak utalunk a tizedügyekre, a házassági perekre, az ügyvédvalló oklevelekre, amelyekből a perbeli felek képviselétével megbízott személyek neveit szerencsére nem mindig törölték ki, továbbá azokra az esetekre, amikor a pert az egyházi bíróságtól világi bíróságra tették át.

Az esztergomi formulárium hatalmas anyaga valóságos kincsesbánya a középkorkutatás számára. Köszönet érte mindazoknak, akik a kitűnő forráskiadvány létrejöttében közreműködtek.

A munka folytatódik, hiszen Szovák Kornél a középkori magyarországi mintakönyveket részletesen tárgyaló bevezető tanulmányában megemlítette, hogy az analitikus mutatókat „a tervezett tudományos kommentárkötet fogja tartalmazni” (LXXVII). Egy tárgymutató is fontos lenne. De az igazi nagy munkát az iratminták eredetijének felkutatása, a keltezetlenek datálása, a hiányzó vagy a kezdőbetűvel jelölt személy- és helynevek megfejtése, azono-

sítása jelentené. Bármennyire nehéz, meg kellene próbálkozni vele. Örömteli a közeli folytatás: a készülő vagy majdnem kész formulárium-szövegek megjelentetése.

Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy a középkor végi nagyvárosok írásbelisége is együtt járt mintakönyvek használatával. Ilyen városi formulárium lehetett a könyvgyűjtő és másoló Liebhart Egkenfelder pozsonyi városi jegyző 1457-ben kelt végrendeletében említett német nyelvű mintakönyv: *Item ain deutscher formulary in ainer roten losch hawt verpunden, guete dictamina, und ist meiner hanntgeschriff* (Történelmi Szemle 53 [2011] 494). Érdeemes lenne a bolognai egyetemi könyvtár kéziratárában őrzött 16. századi erdélyi vonatkozású mintakönyvet tanulmányozni, amelynek leírását Veress Endrétől ismerjük (Magyar Könyvszemle 14 [1906] 226-227).

Solymosi László

♦♦♦ HUNGAROSZLOVAKOLÓGIAI FIGYELŐ

Az utóbbi időben számos írás jelent meg, amely igyekszik bekapcsolni Dél-Szlovákiát a szlovák irodalom vérkeringésébe. Még a hetvenes–nyolcvanas évek folyamata ez, tulajdonképpen az akkori hatalom megrendelésére, és a jelen magyar–szlovák sztereotípiái vizsgálatok mutatják a ma is tapasztalható igyekezet eredményeit. Olyan kép rajzolódik ki, mintha az adott jellegzetes magyar többségű és szlovák-idegen világának vegyes etnikumúvá vált lakosságára és egész jelen helyzetére az 1918 előtti Magyarország szlovákjainak körülményei vetülnének. Ezért is lehet szlovák könyvsiker és szlovák irodalmi belügy Grendel Lajos egész életműve. Ugyanakkor a szlovák szellemi élet egyre bátrabban fordul a modern szlovák nemzettudat hungarus elemeihez. Mindehhez igen nagy ismeretanyagra, de főként az egykor volt közös ország jóakaratóú értelmezésére van szükség.

*

HALÁSZ Iván, *Dél-Szlovákia az irodalomban (Sztereotípiák és interetnikus összefüggések)* (Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárom 2018) – HALÁSZ, Ivan, *Južné Slovensko v literatúre (Streotypy a interetnické súvislosti)* (Monographiae Comaromienses 24) (Univerzita Jána Selyeho Pedagogická fakulta, Komárno 2018) 281 o.

A kötet Bevezetője szinte szó szerint megegyezik a jelen ismertetés bevezetőjével: „a jelenlegi szlovák irodalom magyarképe kezd hasonlítani arra, ahogyan az 1918 előtti magyar irodalom látta a szlovákokat” (7).

A II. fejezet sorra veszi Szlovákia régióinak betagozását a szlovák irodalomba. Már itt kiemeli a szerző Pozsonyt, pedig később külön fejezetben nyugtázza a főváros adoptálását: „az addig dominánsan német nemzetiségű Pozsony 1918 után egy ideig még inkább kulturálisan-mentálisan lassan elszlovákosodó multietnikus város volt, mint igazi szlovák kulturális metropolis. A második világháború után a Bratislava névre hallgató Pozsony már olyan nemzeti-kulturális központ volt, amelynek szlovák jellegét nem lehetett megkérdőjelezni” (31). Legutolsóként a déli régió belterjesítése következett.

A kötet tulajdonképpeni gerince, eredeti kiinduló pontja, feladata a kismonográfiának is tekinthető III. fejezet: „Dél-Szlovákia és a déli színvilág a szlovák irodalomban”.

Szerzőnk gazdag anyagon mutatja be, milyen nehezen szabadult a szlovák kultúra magyar kötődéseitől. Különösen is érdekes a szlovák–magyar zsidó Gejza Vámoš két háború közötti életművének elemzése. Annál is inkább, mivel az első szlovák tudatúvá vált zsidó szerző, akit nehezen fogadott be a szlovák szellemi élet. Halász Iván idézetei mindezt plasztikusan foglalják össze: a magyar paraszt a zsidóból magyart nevelt, jó humora, szép magyar nyelve van – „rettegve és értetlenül szemlélte felföldi hittársát. Ridegnek, számítósnak, ravasznak és az üzletet leszámítva mindenhez közömbösnek tűnt neki (...) A magyar zsidónak körülbelül úgy tetszett a Felföld, mint a szlovák zsidónak az északi, galíciai táj (...) az alföldi zsidó Mózes hitvallású magyarrá vált (...) a szlovák zsidó viszont nem olvadt bele a népbe, amelyhez semmi köze sem volt, a szörnyen eltorzított konyhai szlovák nyelvet leszámítva (...) A felföldi zsidó tehát nem vált magyarrá, de nem lett szlovák sem. És tulajdonképpen már zsidó sem igazán. Igazi kupec volt csupán” (36). Halász Iván adatgazdag kismonográfiájának igen értékes és további elemzéseket kívánó párhuzama ez, annál is inkább, mivel az egész szlovák–magyar viszony eddig kevésbé kutatott kérdése.

Dél-Szlovákia belterjesítése pártprogram is volt, a nemzetiségi kérdés megoldása a magyarok hontalansága után. A hűvös észak és a forró, buja dél már a Szlovák Szocialista Köztársaság, nem Magyarország Felföld–Alföld keretében vált témahordozóvá, egyelőre többé-kevésbé jelzett magyar etnikai vonatkozásaival. Szerzőnk munkájának kitűnően megválasztott, szemléletes alcímei vannak: „A déli színvilág természeti szimbólumai”; „A Dél lakói és története”; „A déli multietnicitás”; „Balkáni bujaság és fűszeresség, az urbánus Dél és a rurális Észak?”; „Ballek viszonya a magyarokhoz”; „A déli színvilág Peter Andruška prózájában”; „Az 1989 utáni szlovák irodalom és Dél-Szlovákia”. (Érdekes a kétnyelvű kötet szlovák változatának címmegfelelése: „*juh Slovenska*”, azaz „Szlovákia délje”, tehát semmiképpen sem tekinthető külön tájegységnek.)

Ivan Habaj családja a Trianon utáni csehszlovák földreform telepeseiként, Ladislav Ballek a II. világháború után finánc apa gyermekeként, Peter Andruška östelepesként került a szlovák délre. Habajéknak 1938–39-ben menekülniük kellett, majd 1945-ben visszatérhettek. Születtek irodalmi művek az 1945–1949 közötti történésekről is, például Andrej Zábredský *Kolonisti és Vítazný návrat* [Győztes visszatérés] c. kisregényei, ezek azonban elkerülték szerzőnk figyelmét. Habaj a történelem jóvátételének tekinti például a Csalólköz visszasztlavosodását. Halász Iván egyébként alapos tárgyi ismeretekkel foglalja össze és tudományos igényességgel értékeli a három dél-ábrázoló író munkásságát, különösen a triászról kiemelkedő Ladislav Ballekét. Ez a különösen tehetséges, mély morális értékeket sejtető író a rendszerváltozás után visszatért ehhez a témához, és újraértékelte azt, nem felejtve ki a magyarokat. Evvel lett volna még teljesebb Halász kismonográfiája. Jól látja, hogy Peter Andruška számára a déliség természetes közeg, nem hangsúlyos a határmentiség és a nemzetiségi problematika sem.

Az 1989 utáni művek közül Peter Pišťanek, Daniela Kapitáňová, Pavol Rankov, Ľuboš Dojčan *alias* Koloman Kocúr írásait elemzi különös tekintettel Lévára, Halász Iván szülővárosára. A tanulmány táblázattal zárul: „Észak és dél szimbolikája a szlovák irodalomban” (77). Az eredmény nem meglepő, hiszen az elemzett művek alapján készült szlovák bizonyítvány ez, miszerint észak a tisztán szlovákság, dél a magyarság vagy soknemzetiségűség, északon hűvösség, tisztaság, stabilitás, nyugalom, népi egyszerűség van, délen forróság, páráság, városi műveltség, sőt élvhajhászat, és a kép tovább is sötétül, hiszen északon morális tisztaság van a déli vadsággal szemben, délen nem illatok vannak, hanem szagok, az északi mérsékeltség délen vadság, kegyetlenség.

A következő fejezet a magyarok ábrázolása a szlovák irodalomban 1918 után. Halász okfejtése szerint a magyarok számára „véget ért a politikai dominancia (...) az anyaországi közéletet először az egymást sűrűn váltó forra-

dalmak és ellenforradalmak, majd hosszú évekre Horthy Miklós mélyen konzervatív rendszere határozta meg” (79). E bevezető után foglalja össze a szlovák irodalom magyarképét 1918 után. Ez a kép igen sötét, hiszen a szlovák nemzetté válás csak a magyar ellenében történhetett. Sajnálatos, hogy nem hivatkozik Ábrahám Barna kiváló Vajanský-írásaira. Peter Jaroš politikai „rendelésre” készült *Ezeréves méhét* viszonylag részletesen elemzi, hiányzik viszont Vladimír Mináč, akinek nemzet-esszéi az egész szlovák értelmiség magyarképét tükrözik. Gondoljunk csak híres mondására, miszerint „a magyarok a szlovák politika végzete”. Pišťanek és Rankov is külön tanulmányt, ha nem legalább kismonográfiát érdemelne.

A „Pozsony szlovák irodalmi képe a két világháború között” c. V. fejezet a koronázóváros szlovák meghódításának képe északi szomszédaink irodalmában. Az egész kötet nagyon érdekes, de módszertanilag és tartalmilag kérdéses írása ebben a kiadványban a VI., „Léva a magyar és a szlovák irodalomban (Féja Géza, Anton Hykisch, Grendel Lajos)” c. fejezet, ugyanígy a VII., a „Grendel Lajos és New Hont” c. tanulmány. Talán a későbbiekben szerzőnk utal majd Duba Gyula és Dobos László regényeire.

A kötet szerves, kitűnő tanulmánya a III. fejezet, a szlovák dél ábrázolása a szlovák irodalomban. A többi szerzőnk bizonyára külön monográfiákban dolgozza majd fel.

FÜLÖPOVÁ, Marta, *Odvrávajúce obrazy. Vzájomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej próze a maďarskej próze 19. storočia* [Visszabeszélő képek. A magyarok és a szlovákok kölcsönös alakja a 19. század szlovák és magyar prózájában] (Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava 2014) 202 o.

Fülöp Márta, azaz Marta Fülöpová különös, igen ritka, de nagyon biztató jelenség a szlovákiai tudományos életben. Fiatal, többgyermekes, magyarságát és kereszténységét vállaló egyetemi oktatóként a pozsonyi egyetem *szlovák* tanszékén dolgozik. Érthető és elfogadható, hogy szinte a teljes vonatkozó szlovák, illetve cseh nyelven hozzáférhető szakirodalomra támaszkodik. Kötetének első negyede a sztereotípiavizsgálatok elmélete és módszertana „Megkülönböztetem magam, tehát vagyok” címmel.

Az elméleti alapvetés kötelező feladat, annál is inkább, mivel a kérdéssel egyrészt nem régen foglalkozik a tudományos kutatás, másrészt nem mindig alkalmazható a szlovák–magyar összefüggésrendszerre, hiszen az ezredévi közösségben alakult ki. E közösség elemzése csak a legutóbbi időben indult meg, és szerzőnk becsületére válik eligazodási kísérlete. Például Tibor

Žilkát idézve azt állítja, hogy a közös történelmi személyiségek – mint Pázmány Péter, Bakócz Tamás – a szlovák irodalomban a hatalmat képviselik a szlovákokkal szemben (17-18), ami erősen vitatható megállapítás, ugyanígy az egykori magyar–szlovák szimbiózis kapcsolattörténeté minősítése. Fülöp Márta ezt és más hasonló értelmezéseket, például Benedict Anderson nacionalizmuselmzését vagy Vörös László 1914–1918 közötti magyar sajtószemléjét a szlovákokról finom érveléssel nyugtázza: óvakodni kell a „nemzet” és a „nacionalizmus” mai jelentésének átvitelétől a múltba (22). Ennek szemléletes példája Žilka írásából, miszerint a szlovákokkal foglalkozó magyar prózáirók jelentős része „a mai Szlovákia területéről származott” (26).

Fontos figyelmeztetés a tanulmányban, hogy a nacionalizmus a 19. században éppen az irodalmi szövegekből elemezhető, amelyekben a nemzeti imagináció játszódtott le (32), és az írók nem csupán művészek, hanem a modern nemzeté válás gyakorlati alakítói is voltak (36). A sztereotípa és az imagológia plasztikus összefoglalása után következik az egyik fő fejezet a szlovák próza irodalmi magyarábrázolása, a sötét végeredmény ellensúlyozására az európai sztereotípiák összefüggésében. Ez már szorosan összefügg a szlovákokat is magában foglaló *uhorský-hungarus / maďarský* népnév használatával: a magyarországiság pozitív nyugati értékelését a szlovák irodalom kisajátította, és a történelem európai jelentőségű személyiségeinek szláv vagy éppen szlovák származását hangsúlyozta (66).

Az *imago nominis* ma is időszerű probléma. Kár, hogy szerzőnkhez nem jutottak el a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egykori Szlavisztika-Közép-Európa Intézete nemzetközi konferenciáinak dokumentumai, viszont igen szellemes a hivatkozása az örmények kulturális identitásáról (67). Az *imago attributorum* a külső és a pszichikai tulajdonságokat foglalja össze, majd következik az *imago loci*, az *imago historiae*. Szerzőnk igen helyesen vélekedik Peter Káša állításáról, aki szerint Kalinčiak sematikus közelíti meg Magyarország történetét, amikor a *hungarus / uhorský* szlovák nemeseket *minek*, kurucoknak, a németeket pedig hódítóknak, labancoknak ábrázolja, vagyis *őknek*. Fülöp Márta fogalmazásában viszont a szlovák történeti próza megteremtője más mércével mérte a szlovák–magyar kettősséget, mint kora szlovák koncepciója. Kalinčiak ábrázolásában a szlovákok és a magyarok a *mi* fogalmát testesítették meg (88). Az elemzés további címei: „*Imago professionis*”, „*Imago socialium thematum*”, „*Imago linguae*”. Az „*Imago religionis*”-ban feltűnik a szlovák evangélikus és a magyar kálvinista. Egyik kifejező idézete Tajovskýtól: „A kovacsicei evangélikus szlovákok derekasan védtek diplomukat a magyar istentől. Vallásos énekkel úzték el, mint ahogy a katolikusok kereszttel űzik az ördögöt” (102). A szlovák irodalom magyarképét tekinti át az „*Imago symbolorum*”, a „Jó magyar? oxymoron” és a Halász Iván munkájából ismert táblázat.

Ez a beszélő táblázat nagyon sötét. A jelzett időszak szlovák irodalma a nemzetvédelmet végezte, nem csoda tehát, hogy a magyarok idegenek, gögösek, lusták, bevándoroltak, lázadók, káromkodók, pogányok, istentelenek. Egyetlen közös tulajdonságuk a szlovákokkal a vendégszeretet. Utóbbiak alázatosak, ártatlanok, dolgozók, őslakosok, imádságosak (109-110). Ez a *szlovák* tudományosság kutatásaiból alakult kép máig él a közvélemény egy részében, feltárása ezért jelentős morális érték.

Fülöp Márta kiváló tanulmányának másik fő fejezete „A szlovákok irodalmi képe a 19. század magyar prózájában”. Jósika Miklós, Eötvös József, Jókai Mór, Eötvös Károly, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula 1914 előtt keletkezett műveit elemzi, az előző fejezet módszertanával. Ismételten hangsúlyozza az *uhorský-mad'arský* jelenleg is problémát okozó terminus nehézségét, és hosszabb Jókai-idézettel azt, hogy a szlovák mindig a leghűségesebb része volt a hungarusnak. A jövő kutatásai szempontjából szükség lenne Bartók Béla szlovák népdalgyűjteményének és Madách Imre *A civilizátor* című színművének elemzésére. Azokban nyilvánul meg máig érvényesen az a tény, hogy a Kárpát-medence mai nemzetei közül a szlovák és a magyar ősei őslakosok és ezredévnyi kölcsönösség alakította, hasonította őket.

A tankönyvként is kiválóan használható, nemzetpolitikai gyakorlatunkat is szolgáló könyvben van egy hivatkozás Filický *Ad Sphettium* című versére (138). Szerzőnk szíves figyelmébe ajánlom a régi irodalom további tanulmányozását, de nem a szlovák szakirodalom, hanem az eredeti szövegek alapján, miként azt írásának ebben a részében elemzéseiben teszi. Jól látja, hogy a szlovákok képe a magyar írásban általában pozitív, de elsősorban „a mi szlovákjaink”-ként. Az 1914 előtti magyar irodalomban a szlovák *nemzet* nem kaphatott helyet. Ennek jellegzetes példája egy jól válogatott Mikszáth-idézet és Fülöp Márta következtetése: Mikszáth minden további nélkül felruhazza a szlovákokat a legfontosabb magyar szimbólumokkal, és szlovák népi hagyománynak tekinti azokat. Így a szlovákok az azonos nemzethez tartozás fontos alkotóeleme (166).

Fülöp Márta kötete igen hasznos kézikönyv. Szükség lenne magyar fordítására, hiszen még magyar összefoglalása és névmutatója sincs. Szerzőnk maga végezhetné a fordítást. Szabadjon idézni zárásképpen vallomását: „Egyébként az »ismerni« szó nem csupán az ismertség, a tapasztalat vagy a tudás kifejezésére szolgál a Bibliában, hanem annak a mélyen belső, nyílt kapcsolatnak is, amelyben létrejön a másik eltérésének elfogadása is” (184).

„Üstököst látni”. Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei (Lichniae ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae. Érdekességek az MTA Könyvtárából) (szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre, felelős szerk. Jolsvai Júlia; MTA Könyvtár és Információs Központ-Jaffa Kiadó, Budapest MMXVII) 597 o.

A magyaroszlovakológiai kutatások legújabb dokumentumai közé tartozik e jeles kötet. Az első magyar nyelvű hasonmás szöveg Kisztei Péter Kassán 1683-ban megjelent munkája, a második a német Jakob Schnitzler prédikációja, a harmadik a nagyszebeni Schnitzler wittenbergi disszertációja, a negyedik hasonmás pedig Friedrich Madeweis *Tractatus*ának „cseh vagyis szlovák” nyelvű fordítása, mely 1681-ben a zsolnai Dadan-tipográfiában láttott napvilágot. Valamennyi szöveg átírásban és magyar fordításban olvasható. A kötet a török világ szélén kultúrájáért küszködő keresztény Magyarország művelődésének újabb bizonyága a megmaradt Felföldön és Erdélyben, a magyar, a német és a szlovák etnikumot szolgáló cseh országos használatú nemzeti nyelveken.

E „cseh vagyis szlovák” nyelvet kiválóan írja át, majd fordítja le Kovács Eszter a transzkripció szabályai szerint, megőrizve a cseh nyelv egykorúságát. Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-műhelyében készült munkában V. Ecsedy Judit kitűnő tanulmánya olvasható a zsolnai nyomdáról, és a csoport szerves együttműködésének eredményeképp Gabriela Žibritová írása *A szlovák olvasóknak szóló értekezés* címmel, majd az ugyancsak széchenyis Kovács Eszter írása *Szlovák vagy cseh?* címmel a *Tractatus* nyelvi kérdéseiről.

Žibritová megjegyzi, hogy a magyar szakirodalom szerint a kiadvány nyelve *úgynevezett* biblikus cseh, ő maga és a szlovák szakirodalom viszont *kulturális szlováknak* nevezi, de erre példát nem hoz. Azt említi, hogy a nyomdászok tekintettel voltak üzleti szempontokra is, hiszen a fordító nem Madeweis német, hanem egy cseh munka címét használta (513). Ez volt a fő oka a kiadvány címlapján található „cseh vagyis szlovák” meghatározásnak.

Kovács Eszter számos példával bizonyítja a nyomtatvány csehnyelvűségét, és helyesen állapítja meg, hogy „a könyvet szlovák olvasóközönségnek is szánták, ezért a szlovák kultúra része, kulturális szlovacikum (mint ahogy hungarikum is, hiszen Magyarországon nyomtatták) (...) a nyelv megállapításánál azonban nem a kulturális közegből kell kiindulni” (516-517). Annál is inkább igaz ez, mert egyrészt a „kulturális szlovák” politikai meghatározás, másrészt ez a nyelv országos volt, amit nem szlovák anyanyelvűek is használtak. A *szlovák* nyelvhasználat nyomtatványokban csak a 19. században kezdődött.

A kötetet Zsoldos Endre írása zárja *Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösről* címmel. A kiadvány filológiai igényessége, gazdag jegyzetanyaga mutatót is érdemelt volna.

KOVÁCS Eszter, *Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1917) 247 o.

Ez a kötet is az OSZK RMNy-műhelyének rendkívül igényes tudományos felkészültségéről tanúskodik, ahol alapvető követelmény a vizsgált dokumentum eredeti szövege, aminek csupán kísérő jelensége a róla szóló, nem is mindig szakirodalom összefoglalása. A kiadvány bizonyítja a bohemisztikai vizsgálatok szükségességét, mindenekelőtt azért, mert a töröktől kevésbé háborgatott Felföldön kialakult biblikus cseh nyelv használata a cseh exulánsok odatelepülésével is terjesztette a cseh nyelvű írásbeliséget.

Kovács Eszter Bartoloměj Dvorský 1542-ben megjelent *Proti Alchoranu* és Václav Budovec 1614-ben napvilágot látott *Antialkorán* c. munkáját mutatja be. Felhívja a figyelmet a csehországi törökkérdés kutatásának eredményeire, ami annál is fontosabb, mivel a törökellenes harcokban cseh katonák is részt vettek. A két mű szerzőjének pedig az volt a célja, hogy megvédjék a cseh katonákat, nehogy az iszlámért elhagyják keresztény hitüket. A cseh érdeklődés szinte rendszeres volt cseh nyelvű röplapokon, és a haditudósítások már a 15. század végétől a törökök vallásáról és szokásairól is beszámoltak. A török veszedelem a cseh irodalomnak is jelentős témája, annál is inkább, mert a Mohácsnál elesett Lajos és utódja, Ferdinánd cseh király is volt. Buda eleste után fenyegető volt, hogy Csehország következik.

Az ismertebb szerző Budovec. 1620-ban ő fogadta Prágában a török követet, hogy támogatást kapjanak a Habsburg-ellenes felkeléshez. Fehér-hegy után kivégezték. A katolikusok törökbarátsággal vádolták, és meggyanúsították, hogy áttért az iszlámra.

Pázmány Péter 1605-ben megjelent *A Mahomet vallása hamisságáról* című írásában felfedezhető a két cseh író, illetve közös forrásuk, Theodosius Bibliander gyűjteménye, Dvorský művét pedig ismerhette is (71). Közép-Európa magyar–cseh–szlovák szellemi összefüggésrendszerének méltó bemutatása Kovács Eszter kötete, amely tanúsítja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár gyümölcsöző együttműködését.

Käfer István